

**СЪПОСТАВИТЕЛНО-ТИПОЛОГИЧНИ
АСПЕКТИ НА ПОЛИСЕМИЯТА
ПРИ НАЗВАНИЯТА ЗА ЖИВОТНИ
(В БЪЛГАРСКИ, РУСКИ И СРЪБСКИ ЕЗИК)**

Палмира Легурска, Ничка Бечева (БАН)

Предметом внимания в настоящем тексте являются сопоставительно-типологические аспекты полисемии, показанные на материале тематической группы „животные“ в болгарском, русском и сербском языках. Работа представляет собой часть проекта. Фрагменты языковой картины через призму вторичного называния (на материале болгарского, русского, сербского, чешского, французского, английского языков и иврита). Руководитель проекта – старший научный сотрудник, доктор П. Легурска из Института болгарского языка, БАН. Работа проводилась в период 2003-2005 гг (Легурска 2003).

The paper deals with the comparative-typological aspects of polysemy, shown on the material of topical class „animals“ in Bulgarian, Russian, and Serbian. The work is a part of the project Fragments of the language picture through the prism of second level signifying system (examples from Bulgarian, Russian, Serbian, Czech, French, English and Hebrew). Supervisor of the project – P. Legurska, PhD, from the Bulgarian language institute, Bulgarian Academy of Sciences. The work was conducted in 2003-2005 (Легурска 2003).

Полисемията на лексемата като една от разновидностите на знаковите отношения може да се разглежда като проява на човешката възможност и склонност към систематизиране на знанията.

В лингвистиката съществува схващането, че отделните значения на многоизначната лексема се групират в определени типове с редовна проява (т. е. за тях е характерно свойството регулярност), които превръщат полисемията в една от класификационните категории. Отделните типове полисемия са с различна проява и различна продуктивност в отделните тематични групи лексика както в отделния език, така и в рамките на различните езици. И в двата случая обаче основно свойство на полисемията е редовността (с редовност превеждаме термина *регулярный* от руската лингвистична традиция от 70–80 г. на ХХ в.). Под редовна полисемия разбираме полисемия, при която вторичните значения на дадена лексема, принадлежаща към определена тематична група, се определят от семантичните характеристики на групата и в крайна сметка от първичните значения на съответните лексикални единици

(Шмельов 1982: 16-17). В този смисъл редовната лексикална полисемия се изразява в семантични формули (Новиков 1982:193-195). За да се определят характеристиките на отделната лексикална единица, принадлежаща към дадена тематична група в даден език, е достатъчно да се знае семантичната формула на групата, определена на базата на семантичната тема (разбирана като архисема). Например, ако лексемата се отнася към тематичната група „животни“, определена на базата на семантичната тема „животно“, то е възможно тя да има метонимичните значения ‘кожа от животното’ и ‘ястие от животното’ в руския и българския език.

Смята се още, че двата основни семантични процеса – метафората и метонимиията като основни начини за вторична номинация – притежават свойството редовност в различна степен. Обикновено предмет на внимание е редовната проява на метонимичните значения (Апресян 1974, Гинзбург 1985, Шмельов 1973). Цитираните автори смятат, че за метафората това свойство е характерно в по-малка степен. Други автори (Петрова 1989) опровергават това мнение и предлагат йерархични класове и за метафората. В по-ново време, от 80-те г. в американската традиция (работите на Дж. Лейкъф и М. Джонсън, вж. Лейкъф, Джонсън 1980) и от 80-те–90-те г. в руската традиция (изследванията на Е. С. Кубрякова от 1981, 1999, Е. В. Падучева от 2004, В. И. Кустова от 2000) и др. метафората и метонимиията се изследват като когнитивни явления и се формулират възможните им аспекти като гносеологично и класификационно явление (Фрумкина 1993). И в двете лингвистични традиции според нас става дума за един и същ подход към езика, изразен с различни термини и фокусиран под различен ъгъл в зависимост от преобладаващата научна парадигма, характерна за съответното десетилетие. Този подход в руската традиция се нарича „семантичен“ и е издържан в духа на добирите традиции на структурно-семантичния подход и функционалната лингвистика, характеризиращи отделните, преливащи се един в друг етапи в развитието на мисленето на лингвистите от XX в. В американската традиция подхождат се нарича „когнитивен“, тъй като се е развивал предимно във връзка с психолингвистиката и други разклонения на лингвистиката с безспорен изход в практиката – езиково обучение, социална и клинична психология, обработка на информацията за различни цели и пр.

Една от авторките на тази статия – П. Легурска – изучава в работите си полисемията на предметните имена върху материал предимно от руския и българския език, както и от други славянски езици, като работата ѝ преминава различни стъпала на обобщение (Легурска 1983, 1984, 1985, 1987, 1988, 1990, 2003, 2004, 2005). Н. Бечева приема идеите и ги прилага върху материал от сръбски език (Легурска, Бечева 2000; Бечева 2002, Легурска, Бечева 2003). Тази статия като част от разработвания проект е резултат на плодотворното сътрудничество между двете авторки в изучаването на полисемията, илюстрирано с материал от български, руски и сръбски език. В него се предлагат класификационни схеми за редовните семантични

процеси в рамките на тематичната група „животни“ в българския, руския и сръбския език.

Изследването на езиците и възможната съпоставка между тях се базира на няколко теоретични допускания.

Първото допускане се свежда до разбирането, че лексикалното значение, лексикалната група и семантичният компонент са трите елемента от модела на менталния лексикон, разглеждани като аналитичен параметър за съпоставително-типологично изучаване на езиците.

Второто допускане е, че изследваните лексикални масиви в отделните езици се анализират и съпоставят чрез матричен модел като еталон на гносеологичен и съпоставителен анализ. Матричният модел има вид на лингвистичен конструкт във вид на обща информационна рамка за образуването и функционирането на вторичните значения и общата система на тяхното определяне и отчитане. Моделът е хибрид – семасиологично-ономасиологичен, и се изработка като изчисление на данните от съществуващите тълковни речници на съответните езици за определен исторически период в качеството на вместилища на езиково съзнание, допълнени от данни на информанти и авторска интроспекция за българския като роден език.

Третото допускане е, че чрез този конструкт вторичните значения на лексемите се представят в определена познавателна (когнитивна) рамка, която е основа както на съпоставка между езиците, така и средство за установяване на семантични и функционални еквиваленти на съответните значения в анализираните езици. Така се съставя лингвистичен речник корпус върху материал от изброените езици за определени групи предметни имена, в това число и групата на животните.

Четвъртото допускане е, че на базата на получения лингвистичен корпус на съпоставяните езици може да се изготви ономасиологичен каталог на типовете семантична деривация в синхронен план, който ще бъде следващ етап в разработването на проекта.

Тук ще илюстрираме една от възможните картини на ономасиологичен лексикон, базиран върху изготвения лингвистичен речник корпус, съпоставка на петте езика – български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език.

Семантичното пространство на названията за животни се представя чрез еталонен модел на вторичните значения, назован в проекта с термина инвариантна семантична структура (ИСС) на лексемата – прототипен представител на дадената група (Легурска 2003).

ИСС на думата – член на тематичната група “животни” в българския, руския и сръбския език:

1. ‘определен животно’ (основа за установяване на семантична еквивалентност на думите в руския, сръбския и българския език);
2. образна метафора: ‘човек, охарактеризиран по свойство, приписвано на животното’;

3. номинативна метафора: ‘част на предмет/ предмет, подобен/-на по свойство (външно или функционално) на животното’;

4. метонимии:

4.1. ‘кожа от животното’;

4.2. ‘месо/ ястие от животното’;

4.3. ‘действие, подобно на действието на животното’;

4.4. ‘животното като мярка за количество и време’.

Изброените на метаезик семантични преходи разделят семантичното пространство на метафорично: образна и номинативна метафора, и метонимично, състоящо се от четири метонимични типа. Дадените типове са представени в различна степен в отделните езици (в случая български, руски и сръбски език). По-нататък илюстрираме една възможна картина на ономасиологичен лексикон, представящ вторичните значения на названията за животни в руския, сръбския и българския език.

Последователно се представят образните метафори, номинативните метафори и метонимичните типове, като на първо място се дава семантичният преход на метаезик и после следват изразявящите го названия в трите езика.

Образни метафори:

Ономасиологичен каталог на семантичния преход:

‘животно’ – ‘човек, по свойство подобен на животното’

р. агнец – б. агне

2. ‘кротък и послушен човек’ 2. +

ср. јагње – б. агне

2. ‘кротък и послушен човек’ 2. +

р. акула – б. акула

2.1. ‘човек, който експлоатира’ 2.1. –

2.2. ‘хищен човек’ 2.2. +

ср. ајкула – б. акула

2.1. ‘човек, който експлоатира’ 2.1. –

2.2. ‘алчен човек’ 2.2. +

р. волк – б. вълк

2.1. ‘хищен човек’ 2.1. +

2.2. – 2.2. ‘човек, който експлоатира’

2.3. – 2.3. ‘храбър, опитен човек’

ср. вук Ср1/ курјак Ср2 – б. вълк

2.1. ‘храбър, опитен човек’ 2.1. +

2.2. ‘жесток човек, насилиник’ 2.2. ‘човек, който експлоатира’

ср. курјак Ср2 – б. вълк

2.1. ‘жесток човек, насилиник’

2.1. ‘човек, който експлоатира’

2.2. ‘храбър, опитен човек’

2.2. +

р. видра – б. видра

2. ‘прекалено слаба жена’ 2. –
ср. видра – б. видра
 2. ‘съобразителен, хитър човек’ 2. –
р. козел – б. козел
 2.1. – 2.1. ’похотлив мъж’
 2.2. – 2.2. ‘човек с дълга брада’
ср. јарац – б. козел
 2.1. – 2.1. ’похотлив мъж’
 2.2. ‘човек с брада’ 2.2. +
 2.3. ‘мъж, чиято жена му изневерява’ 2.3. –

р. корова – б. крава

- 2.1. ‘дебела и неподвижна жена’ 2. обща негативна характеристика за жена

2.2. ‘глупава жена’

- ср. крава – б. крава**
 2. ‘глупава жена’

р. кот – б. котарак

2. ‘похотлив мъж’ 2. +
ср. мачак Ср1/ мачор Ср2 – б. котарак
 2. – 2. ‘похотлив мъж’
ср. мачор Ср2 – б. котарак
 2. ‘атрактивен, предизвикващ женското внимание мъж’ 2. ‘похотлив мъж’

р. ястreb – б. ястreb

2. – 2. ‘политик с крайни възгледи’

ср. ястreb – б. ястreb

- 2.1. ‘граблив човек’ 2.1. –
 2.2. ‘политик с крайни възгледи’ 2.2. +

Номинативни метафори:

Ономасиологичен каталог на семантичния преход:

‘част на предмет/ предмет, подобна/-ен по свойство (външно или функционално) на животното’

р. гусеница – б. гъсеница

3. ‘метална верига на колелата в трактор, танк и др., която прилича на гусеница’ 3.3. +

гусеница танка, трактора, крана

гъсеница на танк, трактор, кран

ср. гусеница – б. гъсеница

3. ‘метална верига на колелата в трактор, танк и др., която прилича на гъсеница’

гусеница танка, трактора, крана

гъсеница на танк, трактор, кран

р. еж – б. таралеж

3. ‘предпазно военно съоръжение, по форма подобно на таралеж’

3. ‘бодливо растение’

ср. єж – б. таралеж

3.1. ‘инструмент за трамбоване на пътища’

3.1. –

3.2. ‘вид оръжие за хвърляне на бомби

3.2. –

срещу подводници’

3.3. ‘бодливо растение’

3.3. ‘бодливо растение’

р. зебра – б. зебра

3. –

3. ‘пешеходна пътека’

ср. зебра – б. зебра

3. ‘пешеходна пътека’

3. +

р. конь – б. кон

3.1. ‘шахматна фигура, изобразяваща кон’

3.1. +

3.2. ‘гимнастически уред’

3.2. +

ср. коњ – б. кон

3.1. ‘шахматна фигура, изобразяваща кон’

3.1. +

3.2. ‘гимнастически уред’

3.2. +

3.3. ‘подпора за рязане на дърва’

3.3. –

3.4. ‘пиростия’

3.4. –

р. кошка – б. котка

3.1. мн. ч. ‘котва’

3.1. –

3.2. мн.ч. ’приспособление, прикрепено към обувките за катерене’

3.2. +

ср. мячка – б. котка

3.1. мн. ч. ‘котва’

3.1. –

3.2. –

3.2. мн. ч. ’приспособление, прикрепено към обувките за катерене’

3.3. –

3.3. ‘вид растение (лъвска муцунка)’

3.4. –

3.4. ‘вид животно (морско куче)’

р. черепаха – б. костенурка

3. –

3. ‘кола, по форма подобна на к.’

ср. коръча – б. костенурка

3.1. ‘кола, по форма подобна на к.’	3.1. +
3.2. ‘прикритие от войнишки щитове в античността’	3.2. –

Метонимични преноси /названия за животни/:

4.1. ‘кожа от животното’

р. барашек – б. агне

4.1. ‘кожа от агне’	4.1. –

ср. јагње – б. агне

4.1. –	4.1. –

р. волк – б. вълк

4.1. ‘кожа от животното’	4.1. +

ср. вук – б. вълк

4.1. ‘кожа от животното’	4.1. +

р. соболь – б. самур

4.1. ‘кожа от самур’	4.1. +

ср. самур – б. самур

4.1. –	4.1. ‘кожа от самур’

4.1.1. ‘изделие от кожата/ черупката на животното’

р. черепаха – б. костенурка

4.1.1. ‘изделия от роговата пластина на костенурката’	4. –

ср. коръча – б. костенурка

4.1.1. ‘изделия от роговата пластина на костенурката’	4. –

р. волк – б. вълк

4.1.1. –	4.1.1. –

ср. вук – б. вълк

4.1.1. ‘подплатено с вълча кожа палто’	4.1.1. –

4.2. ‘месо/ ястие от животното’

р. барашек – б. агне

4.2. ‘месо от агне’	4.2. +

ср. јагње – б. агне

4.2. –	4.2. +

р. голубь – б. гълъб	
4.2. ‘месо от гълъб’	4.2. +
ср. голуб – б. гълъб	
4.2. +	4.2. +

р. индюшка – б. пуйка	
4.2. ‘месо от пуйка’	4.2. +
ср. йурка – б. пуйка	
4.2. –	4.2. +

р. форель – б. пъстърва	
4.2. ‘месо от пъстърва’	4.2. +
ср. пастрмка – б. пъстърва	
4.2. ‘месо от пъстърва’	4.2. +

р. цыпленок – б. пиле	
4.2. ‘месо от пиле’	4.2. +
ср. пиле – б. пиле	
4.2. –	4.2. +

4.3. ‘действие, подобно на действието на животното’

р. муравей – б. мравка	
4.3. –	4.3. мн. ч. ‘тръпки по тялото’
ср. мрав – б. мравка	
4.3. мн. ч. ‘тръпки по тялото’	4.3. +

4.4. ‘животното като мярка за количество и време’

р. лошадь – б. кон	
4.3. –	4.3. ‘конска сила’
ср. коњ – б. кон	
4.3. ‘конска сила’	4.3. +
4.3.1. ‘животното като мярка за количество’	4.3.1. –
два коња дрва	

р. лошак/ мул – б. катър	
4.3. –	4.3. –

ср. мазга – б. катър	
4.3. ‘животното като мярка за количество’	4.3. –

И даде му седам мазги блага.

Представените семантични класове в рамките на метафората и метонимията в тематичното пространство на названията за животни в българския, руския и сръбския език очертават принадлежността на трите езици към един и същ семантичен тип, в рамките на който всеки един от езиците има специфична лексикална мозайка. Метафоричното пространство се характеризира със следните преходи:

1. образна метафора: ‘животно’ – ‘човек, охарактеризиран по свойство, приписвано на животното’;

2. номинативна метафора: ‘животно’ – ‘част на предмет/ предмет, подобна/ подобен по свойство (външно или функционално) на животното’.

Метонимичните преходи се модифицират в следните подтипове:

1. ‘животно’ – ‘артефакт от животното’: ‘кожа от животното’;

2. ‘животно’ – ‘артефакт от животното’: ‘изделие от кожата/ черупката на животното’;

3. ‘животно’ – ‘действие, подобно на действието на животното’;

4. ‘животно’ – ‘животното като мярка за количество и време’.

В рамките на тези преходи всеки един от езиците създава класификационна мрежа, която се възприема от говорещия тези езици. Тази мрежа е резултат на комплексното съчетаване на фактори от три посоки: на първо място, това е „картината на света“, формирана като резултат от културно-историческия опит на дадения етнос и националната му психология; на второ място се намира мисленето като резултат от съчетаването на колективното езиково съзнание и индивидуалното езиково съзнание; на трето място, езикът, разпадащ се на два подфактора – езиковата система и езиковата традиция като инерционни подфактори, модифициращи действието на първите два. Езиковите традиции, формирани в резултат на определено историческо развитие на дадения език, създават „номинативна традиция“ – тенденции за назоването на определени обекти от т. нар. картина на света по едни или други принципи, записани в езиковата програма на представителите на даден етнос. По такъв начин основен фактор за националната специфика на всеки език стават не толкова културно-социалните условия на говорещите даден език етноси и техният национален манталитет, колкото езиковата система като изходно условие, дадено от в рамките на която се извършва семантичното членение на езиковата картина по представените по-горе семантични (когнитивни) преходи (Козлова 2000, 62).

Последните твърдения модифицират принципа на лингвистичната относителност, която според мнението на Д. Слобин има два варианта – твърд и мек, като езикът е само един от факторите, който влияе на мисленето и поведението (Слобин 2003). Езикът “манипулира” мозъка на носителите, така че те вземат лингвистичната картина на света за истинска картина на универсума. Езикът влияе, води и канализира начина на мислене за света. Като резултат привържениците на твърдия вариант на теорията за лингвистичната относителност на Б. Уорф никога не показват, че езиците повлияват начина на мислене на езиковия носител, те просто илюстрират лингвистичната относителност (Порсел 2002). А и не биха могли да направят повече в началото на ХХI век.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Апресян 1974:** Ю. Д. Апресян. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва, 1974.
- Бечева 2002:** Н. Бечева. Семантичка структура као модел представљања полисемије у двојезичним речницима // *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд, 30/1, 2002, 111–117.
- Гинзбург 1985:** Е. Л. Гинзбург. *Конструкции полисемии в русском языке*. Москва, 1985.
- Козлова 2000:** И. Е. Козлова. Национальная специфика языка как объект лингвистического исследования // *Актуальные проблемы русистики*. Издание Томского университета, 2000
- Кубрякова 1981:** Е. С. Кубрякова. *Типы языковых значений. Семантика производного слова*. Москва, 1981.
- Кубрякова 1999:** Е. С. Кубрякова. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке). // *Известия АН, серия литературы и языка*, 1999, т. 58, 5–6.
- Кустова 2000:** В. И. Кустова. Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений. // *Вопросы языкоznания*, 2000, 4.
- Легурска 1983:** П. Легурска. *Вторичните значения на конкретните лексикални номинации в руския и българския език*. София, КД, 1983.
- Легурска 1984:** П. Легурска. Тематическая группа и типы полисемии предметных имен (на материале русского и болгарского языков). // *Болгарская русистика*, 1984, N5, 31–39.
- Легурска 1985:** П. Легурска. *Семантичен анализ на вторичните значения на предметните имена в руския и българския език (върху материал от имена, обозначаващи естествени и изкуствени предмети)*. София. Ръкопис, 1985, 115 стр.
- Легурска 1987:** П. Легурска. Проблеми на предметната лексика (върху материал от руски и български език). // *Съпоставително езикознание*, 1987, N 5, 27–34.
- Легурска 1988:** П. Легурска. Полисемията – модел на езика или модел на описание му? // *Проблеми на овладяването на чужд език „Народна просвета“*, София, 1988, 54–61.
- Легурска 1990:** П. Легурска. *Предметните имена в руския и българския език (теоретични проблеми)*. София. Депозиран ръкопис в ЦИНТИ, 1990, 128 стр. публикувана част: Легурска 2002.
- Легурска 2002:** П. Легурска. Анализ на предметните имена в руския и българския език (теоретични проблеми). // *Българско езикознание*, т.3: *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*, София.
- Легурска 2003:** П. Легурска. Фрагменти от езиковата картина през призмата на вторичното назование (основи на научноизследователски проект). // *Чуждоезиково обучение*, 2003, 5, 5–22.
- Легурска 2004а:** П. Легурска. Полисемията в рамките на структурно-семантичното и когнитивното изследване на лексиката. // *Чуждоезиково обучение*, 2004, 2, 3–13.
- Легурска 2004б:** П. Легурска. Отново по въпроса за универсалиите в полисемията. // *Чуждоезиково обучение*, 2004, 5, 3–13.
- Легурска 2005:** П. Легурска. Сопоставительно-типологический анализ предметной лексики (на материале болгарского, русского, сербского, чешского, английского и французского языков – представление научно-исследовательского проекта) //

- Opera Slavica*, 2005, 4 / под печат/. www.belb.net.
- Легурска, Бечева 2000:** П. Легурска, Н. Бечева. Проблеми на семантиката на диминутивите в руския, сръбския и българския език и представянето ѝ в двуезичен речник (върху материал от тематичната група ‘названия за части на тялото’). // *Южнославянски филолог*, LVI/ 1-2, Београд, 577–588.; също в www.rastko.org.yu.
- Лейкъф, Джонсън 1980:** *Metaphors we live by*. 1980. Превод на руски език: Лейкъф, Джонсън 1990: Лакоф, Дж., М. Джонсон. *Метафоры которыми мы живем. Теория метафоры*. М., 1990.
- Новиков 1982:** Л. А. Новиков. *Семантика русского языка*. Москва, 1982.
- Падучева 2004:** Е. В. Падучева. *О когнитивной теории метонимии. Диалог*. 2004.
- Петрова 1989:** З. Ю. Петрова. Регулярная метафорическая многозначность как проявление системности метафоры. // *Проблемы структурной лингвистики. 1985–1987*. Москва, 1989.
- Порсел 2002:** St. Pourcel. Investigating linguistic relativity. A research methodology. // *Durkam Working Papers in Linguistics*, vol. 8, 2002, pp. 125–138. S. s. pourcell @durham.ac.uk
- Слобин 2003:** D. I. Slobin. Language and thought online: Cognitive consequences of linguistic relativity. // *Language in mind. Advances in the study of language and thought*. Cambridge, 2003, pp. 157–192.
- Фрумкина 1993:** Р. М. Фрумкина. Языковые гештальты и проблема знаний. // *Сборник в чест на 70 г. на проф. М. Янакиев*. София, 1993.
- Шмелев 1973:** Д. Н. Шмелев. *Проблемы семантического анализа лексики*. Москва, 1973.
- Шмелев 1982:** Д. Н. Шмелев. Введение. // *Способы номинации в современном русском языке*. Москва, 1982.